

Ivo Tartaglia

LIPARI 1941. - SJEĆANJA (za tisak priredila Norka Machiedo Mladinić)

UDK: 82-94:929 Tartaglia, 1. "1941"

UHIĆENJE*

Večeri 12. studenoga 1941. upadoše u moj stan tri karabinijera pod puškom i nožem, predvodjena od jednog građanskog lica, koje mi se legitimiralo kao činovnik Kvesture i pokazao mi nalog, da u mojem stanu obavi premetačinu. Taj nalog me nije iznenadio. Premetačinu sam davno očekivao, pa sam bio već ranije uništio sve što sam smatrao sumnjivim za talijanski policijski mentalitet. Osim toga odmah sam razumio, da su karabinjeri i činovnik skrajno ograničeni i nekulturni ljudi i da neće moći pronaći ono što bi talijanska policija mogla inkriminirati.

Njuškala se razidjoše po stanu, koji je za njih prilično prostran pošto je udešen za zbirku od nekoliko stotina umjetnina, i za knjižnicu od nekoliko tisuća svezaka. Premetoše i prevrnuše sve. Ispitaše i pogledaše naledje bezbroj slika i šupljinu skoro svake skulpture. Izvukoše iz knjižnice i prelistaše stotine knjiga. Rastvoriše i pokušашe pročitati čitave snopove spisa, rukopisa i pisama. Od svega toga zapljeniše i odnesoše par pisama od nikakve važnosti.

Ivo Tartaglia

Poslije četiri sata rada, kad se uvjeriš da neće naći ono što traže, izjavi mi policajac, da je premetačina svršena, pa pošto o njoj treba sastaviti zapisnik pred gospodinom komesarom, koji me želi upoznati i nešto mi saopćiti, da me moli da samo na pola sata dodjem u ured. Taj gad se kleo na poštenu riječ mojoj ženi i nju uvjeravao, da ću najkasnije za jedan sat biti opet kući, dok meni nije dozvolio da sobom išta uzmem i ponese. Ipak ja sam odmah razumio značenje tog poziva, oprostih se od žene i ukućana i otidoh.

Prolazio sam pustim gradskim ulicama, po kojima su stupale patrulje talijanske vojske. Stupao sam među talijanskim bajonetama, pred kojima je ponosno koračao talijanski policajac, kao da vodi vrlo pogibeljnog zločinca. U maglovitoj noći padala je po nama hladna jesenska kiša, kroz koju se naš vodja junački probijao. Stigosmo tako do redarstvenog zatvora u Solinskoj cesti. Policajac me je gurnuo kroz velika vrata i predao me dežurnome redaru, koji je brže bolje na meni izvršio ličnu premetačinu. Bojao se, junak, da nebi imao kakvo oružje. I zbilja, odnese mi nožić, koji je bio dug - tri centimetra! Oko pola noći pojavi se jedan totalno pijani talijanski agent, koji po nalogu komesara zatraži moje izručenje. On me isprati do vrata, izgurne me na ulicu, strpa me u veliki podpuno prazan kamion i daje nalog šoferu da tjera. Putem sam sve mislio i pazio kuda i kamo me vode, da li u tamnice sv. Roka ili na Gripe ili na groblje. Medjutim kamion je skrenuo prema zapadnom dijelu obale i stao pred crvenu kuću Dešković. Redari me odvedoše na drugi kat te velike i stare zgradurine, gdje se tada nalazilo povjereništvo talijanske političke policije. Tamo sam zatekao pedesetak poznatih i nepoznatih drugova. Bilo ih je svih zvanja i staleža, radnika i težaka, trgovaca i obrtnika, činovnika i namještenika, inžinira i odvjetnika, kapitalista i proletera. Među njima kretali su se i njuškali talijanski karabinjeri i agenti, a iza stola virila je jedna odurna njuška, za koju mi rekoše da pripada šefu talijanske političke policije, moćnom Dr. Morelli. Nitko nije znao za uzrok hapšenjima, a još manje za sudbinu koja ga čeka. Jedan je mislio da smo uapšeni i da će nas baciti u sudske tamnice. Drugi je tvrdio, da smo uzeti kao taoci i da će nas odvesti u tvrdjavu Gripe ili na Klis. Treći je uvjeravao, da će nas prognati iz Splita i negdje internirati. Ja sam vjerovao, da je to reakcija i odmazda za događaje koji su se zbili pred par dana, kada je u Tartaglinoj ulici bombama napadnuta i raspršena talijanska vojna glazba. Okupator je htjeo djelovati na gradjanstvo i zastrašiti ga, ne bi li tako odustao od igre s bombama, kojih su se Talijani strahovito strašili. Okupator se nadao, da će to postići ovakovim *en masse* hapšenjima i protjerivanjem iz Splita u najudaljenije krajeve Italije. Kao stranac on nije poznavao dušu Splita i nije znao, da lije benzin na vatru, koja je, iako zatrpana, ipak gorila, i da ovakvim sredstvima samo budi, piri, gaji i širi još jače mržnju i neprijateljstvo Splita proti sebi.

Dok smo ovako raspravljali i ispovjedali se, dolazili su neprestano novi gosti. I mladi i stari, i mršavi i debeli, i zdravi i bolesni, i veseli i tužni, i kuražni i zastrašeni. Među njima je naravno došao i moj brat Dr. Oskar Tartaglia, koji me je već pred 25 godina pratio na putu u zatočeništvo.

Kad smo se svi "zločinci" sakupili, oko jednog sata poslije pola noći poredaše nas u četveroredove i pred odurnim, smješećim se, zadovoljnim i uživajućim licem šefa policije Dr. Morelli, izvedoše nas iz dvorane, a onda i iz zgrade. Pred zgradom je bilo par kamiona i mnogo, vrlo mnogo redara i karabinijera. Strpaše nas u kamione i odvedoše - kamo? Na svačijim usnicama pojavila se instinktivno ta riječ: kamo u ovo gluho doba noći? Oči svih su bile uperene na pravac, kojim kamion juri. Jedni su ga pratili strahom, drugi strepnjom, treći znatiželjom, a četvrti indiferentnošću. Kamion je jurio prema željezničkoj stanici i onda skrenuo na mul sv. Petra, gdje je stao pred ondje privezanim parobrodom. Sav mul je bio zaposjednut karabinijerima i vojskom, a isto tako i parobrod. Bio je to parobrod Jadranske plovidbe, koji je prije nosio ime nikad zadovoljne "Jugoslavija". Grupu od stotinjak ljudi, među kojima i mene i mog brata, strpaše u bivši buffet parobroda, iz kojega je "nama u počast" bilo odstranjeno sve što se u njemu nalazilo. Apsolutno sve što se moglo skinuti ili oduzeti, tako da je prostorija bila podpuno gola, bez sjedalica, klupa, divana, stolova, vješalica, zrcala, slika, staklenka i šalice. Samo goli pod i gole pregrade. Bilo je već kasno, a mi smo svi bili umorni i utučeni, zauzeti svojim mislima, brigama i - neizvjesnošću. Što namjeravaju ovi psi s nama i koja nas sudbina čeka? Svako je nastojao da sebi na golom podu osigura malu površinu, na kojoj bi, sjedeći, mogao malko se odmoriti a možda i zadrijemati. Tu noć smo svi, više ili manje gladni, prosjedili na tvrdom golom tlu - "Jugoslavije", dok se vani na moru, naša domaća južina mučila da svojom rušilačkom, buntovnom, puntarskom pjesmom digne i krijepi naše duše, pune tihe boli, ali i silne, neutažive mržnje.

Na brodu, u splitskoj luci proboravili smo i sutrašnji dan i još jednu noć. Nikoga iz grada nismo mogli viditi i s nikim govoriti. Svi ulazi i svi prozori su bili zaposjednuti i čuvani od vojnika i karabinijera. Kad je netko trebao ići po svoju nuždu, pratio ga je vojnik pod puškom, koji je ostavljao otvorena vrata nužnika, pristupio u okvir vrata, stavio se u stav i vršio svoju rodoljubivu junačku i časnu ratničku dužnost čuvanja čovjeka koji je činio svoju - nuždu. Sve je to bilo u slavu fašističke Italije! Niko iz grada se nije smio približiti brodu i tako smo bili odsječeni od svijeta. Svi smo bili uapšeni pod izlikom kratkog razgovora s komesarom policije i stoga niko nije sobom ništa uzeo, ni robe, ni svoje potrebštine, ni novaca, ni komad kruha, ni komadić sapuna. Predosjećali smo, da nas vode nekamo daleko u Italiju, pa nam je bilo teško krenuti bez ičega, bez robe i novaca.

Cijeli dan smo uporno tražili od oficira karabinijera, koji su bili na brodu, da jave našim porodicama, da se nalazimo na ovom brodu i da ćemo sutra krenuti, pa neka nam stoga odmah pošalju što trebamo za duži boravak izvan kuće. Oficiri su se samo smijali i odbijali sva naša traženja, ističući da naš boravak na brodu mora ostati u tajnosti. Medjutim ni naše porodice nisu mirovale, tim više što nisu znale gdje se nalazimo, jer ime se to uporno tajilo. Kasno u večer nam je javljeno, da je porodicama dozvoljeno, da nam u jutro rano dostave naše stvari i novac. Tako smo saznali, da ćemo u jutro odputovati.

Te večeri je došla na brod neka šarena sanitetska komisija, koja je bila sastavljena od jednog talijanskog vojničkog liječnika, od naših općinskih liječnika Dr. Bekavca i Dr. Čulića te od policijskog činovnika kao šefa. Saopćeno nam je, da će nas ta komisija sve pregledati. Oni koji su bili bolesni veselili su se svojoj bolesti, jer su vjerovali, da će ih ona osloboditi daljnih muka zatočeništva. Veselja je medjutim bilo vrlo kratko. Komisija je morala odigrati glupu komediju i izvršiti jednu kulturnu formalnost. Samo su naši liječnici uzeli stvar ozbiljno, dok su se Talijani smijali i zbijali šale, pošto je bilo već unapred odlučeno da svi uapšenici moraju biti proglašeni sposobnim za putovanje. I zbilja, usprkos nastojanju naših liječnika, svi smo bili proglašeni sposobnim za putovanje koje nas je čekalo. Svi - i mladi Sardelić, koji se borio životom, nalazeći se u zadnjem stadiju tuberkuloze, tako da nije mogao ni hodati, već ga je brat morao nositi i koji je iz Lipara bio odpremljen u bolnicu u Messini, gdje je malo kasnije i umro. I moj brat, teški diabetičar, koji je jedva hodao i od jakih boli neprestano jaukao. I pjesnik Rikard Katalinić sa svojih 73 godine. I ja sa mojom teškom srčanom bolešću. Svi su, po mišljenju ovih barbara, bili sposobni da putuju šest dana i pet noći - okovani! Odluke ove komisije su svima otvorile oči. Po tom radu svi smo stekli uvjerenje, da idemo u susret vrlo teškim danima, kada će se s nama postupati i okrutno i neljudski: fašistički i - totalitarno.

Te večeri smo doživili malo - zadovoljstvo. U našem zarobljeničkom društvu nalazili su se Ing. Fabijan Lukas, kafedžija Mate Ivišić i veletrgovac Pero Šimeta. Oni su se svi čudili, što su upali u naše društvo i od nekuda očekivali spas. Taj je spas došao. Sutradan sa broda su odvedeni i pušteni Ivišić i Lukas, a u jednoj stanici između Rijeke i Trsta stigao je nalog da se oslobodi i u Split povрати trgovac Pero Šimeta. Nas ta oslobodjenja nisu ni začudila ni ražalostila. Svi smo osjećali, da bi ovo novo naše zarobljeničko društvo, što ga je okupator sastavio, a koje se moralo pretvoriti u veliku obitelj bratstva i drugarstva, bilo skladnije, jače, otpornije i prkosnije, ako bi se iz njega mogli izlučiti još neki rijetki elementi, koji po svojoj ideologiji, težnjama i ciljevima u njemu nisu spadali.

ODLAZAK PAROBRODOM

U jutro rano trećeg dana saznali smo, da ćemo skoro krenuti. Stroj, posada i brod su se na to spremali. Nadali smo se, da će nam prigodom donošenja prtljage i novca biti omogućeno viditi nekoga od porodice. Ali, neljudi su dali stroga naredjenja stražama, da nitko od nas ne smije izići na palubu broda, da sva vrata i prozori moraju biti zatvoreni, zabranom da nitko od nas ne smije do njih pristupiti i da se nosači i pratioci prtljage ne smiju približiti brodu. I tako nismo nikoga vidili niti se s kim oprostili.

Oko 8 sati jutra brod je krenuo i mi smo iz većeg odstojanja, kroz male okvire zatvorenih prozora gledali, kako pred nama izmiću poznate, simpatične, ali tog jutra sumorne i nužne forme i obrisi silhete Splita. Od njih smo se praštali teška srca i puni bola. Neljudi su nas vodili prema nama nepoznatom cilju, a ni mi ni naše porodice nismo znali ni kamo ni zašto. Odlazili smo u neizvjesnost, koja je kod okupatora redovito bila okrutna i krvava. Odlazili smo, a da nam se nije dozvolilo da ikoga vidimo i da išta odredimo u vezi sa svojim poslovima, obvezama i brigama za porodicu. Vodili su nas kao roblje, koje više nema nikakvih prava, pa ni ono da jede. Bili smo gladni. Promatrao sam svoje stare i nove drugove, poznate i nepoznate i na svim licima, od onoga krepkog obalnog radnika, tvrdih žuljevitih ruku i teško opaljenog i navoranog lica, pa do onoga vitkog i elegantnog studenta, čije je lice bilo brižno njegovano a ruke pažljivo čuvane, jasno sam razabirao oluju osjećaja, punu duševne boli zbog napuštanja porodice i doma, ali i silan ponos nad kukavnim okupatorom, koji nam je malo po malo oduzimaо sve i lišio nas svega. Na nekim licima sam primjetio suze, na drugima bolne trzaje, na trećima plamteće oči, dočim sam osjećao kako se na mojim usnicama ocrtava sarkastični skoro mefistofelski posmjeh - zadovoljstva. U tom času sam čvrsto vjerovao u tešku odmazdu i u još težu kaznu, koja će zateći okupatora i u oslobodjenje moje i moje zemlje. Ali u tom istom času sam osjećao i neutaživu mržnju proti nejunačkom i podlom neprijatelju. I u tom sukobu između vjere i mržnje, bila je jača - mržnja.

Plovili smo pučinom i sve više se udaljavali od rodjenih žala i Split se davno izgubio pred našim očima. Više ništa nismo vidili, osim mutnog uzburkanog mora i sivog neba jesenskog jutra. Oko podneva brod je pristao u Šibenik, gdje je ukrcao tamošnje drugove. Pred večer smo stigli u Zadar, ali parobrod nije pristao, već se usidrio daleko od obale. Tu smo prenoćili, a u jutro krenuli dalje, poslije nego smo primili drugove iz Zadra.

Na brodu smo se mogli kretati po njegovim unutaršnjim prostorijama, koje su bile opkoljene brojnim stražama. Na našu veliku sreću na brodu je još uvijek bila naša posada, koja nam je pravila sve moguće usluge i brinula se za nas, ko-

liko je mogla i smjela. Putovali smo pravcem prema Rijeci, ali još uvijek nismo znali kamo. Ipak je bilo sigurno da nas prebacuju nekamo preko mora u Italiju.

U RIJECI

Poslijepodne stigismo na Rijeku. Izdato je naredjenje da se na palubi postavimo u četverorede sa svojom prtljagom. Brod je bio već pristao uz jedan od brojnih riječkih mula, nedaleko od obale, na kojoj je bilo poredano nekoliko željeznički vagona, koji su na nas čekali. Čim sam stupio na palubu, opazio sam da se na brodu, na mulu i dalje na obali kreće neobično velik broj policije i vojske. Sve je bilo puno i krcato karabinijera, policista i vojnika, dočim se na palubi sakupio cjelokupni štab oficira, činovnika, marešjala i agenata, koji je dirigirao ovim teškim ratnim planom. Ispod parobroda se bila slegla velika masa svijeta, koja se smijala i zabavljala, naravno na naš račun.

Dok smo se mi svrstavali u redove, fašistički junaci su donosili na palubu nekoliko tona teških željeznih veriga. I odmah smo shvatili, da nam okupator sprema - okivanje u lance. Svaki lanac je bio dugačak nekoliko metara i ima po četiri velike, teške i debele negve s lokotom. Negve se zatvarahu posebnim ključem, koji je prema potrebi stiskao ili širio negve. Gledao sam kako gomile tih lanaca i lisičina sve više rastu i kako se štab kupi oko njih, a njegovi članovi se smiju, cerekaju i skaču, kao divlji ljudožderi u prašumi okolo vatre. I mora da smo za njih bili - vatra, od koje su se silno plašili. Gledajući ih pitao sam se, da li je moguće da su sve te verige namjenjene nama i da li ja fašizam stvarno pao na tako niske grane, da nas, goloruke, gladne i oslabljene građane "oslobodjene" Dalmacije mora staviti u tako teške lance. I dok sam se bavio takvim mislima, opazim, kako četiri policajca stavljaju u lance prvu četvoricu našeg četverorednog voda i kako stiskaju negve na slabim rukama sedamdesetpetogdišnjeg pjesnika Katalinića. Medjutim, fašistički žbiri približiše se i meni. Jedan mi je surovo zgrabio ruke, drugi mi je postavio teške negve, a treći ih je zatvorio, stiskajući ih na način da rukama nisam mogao više micati. Od boli sam zajauknuo i tražio, da me se barem ne muči, jer to u zakonu sigurno nije propisano. Surovi odgovor je glasio "La legge siamo noi" (Mi smo zakon). Ovako sputani morali smo nositi još i svoju prtljagu. Ja to nisam mogao pa sam je od sebe odbacio. Kasnije ju je prihvatio dobri drug Švarc, s kojim sam skupa bio vezan.

Dok se na palubi obavljala ova operacija stavljanja u lance, doli na mulu sve više je rasla svjetina talijanskih junaka rodoljuba, koja je postajala sve bezobzirnija, istupala otvoreno provokatorski i stala nam prijetiti riječima, šakama i batinama. Rodoljubi, par hiljada na broju, spremali su se da nas napadnu. Policija je to uočila, pa se jamačno i njoj zgadio ovaj junački postupak i da odstrani barem tu

sramotu od svoje Italije, potisnula je masu za nekoliko stotina metara daleko od parobroda i od vlaka. Ona se naravno i dalje derala i prijetila pod zaštitom vojske, koja je pred njom bila napravila gusti kordon.

Stavljanje u verige je medjutim bilo dokončano i tada se sa broda uputila i na mulu formirala povorka, kakvu samo Talijani mogu zamisliti i organizirati. U četveroredima stupalo je preko dvije stotine mirnih, dobroćudnih, pristojnih, ogladnijih, oslabljenih i u teške lance sputanih, ali ponosnih i prkosnih Dalmatinskih Hrvata iz čijih očiju je sijevao bijes i mržnja i prezir i volja za - osvetom. Sa lijeve i sa desne strane svakog četveroreda stajao je po jedan ili dva naoružana čuvara, dok je pred povorkom stupao cijeli bojni štab, a iza nje je klipsala jaka četa karabinijera sa puškom u ruci. Sve skupa bilo je više čuvara nego čuvanih. Sigurno nikada nikakvi razbojnici u Siciliji nisu bili praćeni većom snagom i većom - pompom. Povorka se kretala prema vlaku, koji je čekao da primi ovako pogibeljne putnike. Svjetina je medjutim vriskala i kličala, psovala, grdila i pjevala - rodobljubne pjesme, uprav kao da je u ovom ratu napokon mogla slaviti svoju prvu - pobjedu! Bila je to prava slika nemoći i trulosti fašističke Italije.

U VLAKU

Malo po malo smjestiše nas u vagone i to tako, da su u svakom redu sjedala sjedila po četiri naša i jedan karabinijer. Sjedili smo svaki sa svojim teretom lanaca, čvrsto sputani, tako da rukama nismo mogli ništa raditi. Prozori su bili čvrsto zatvoreni, a vrata budno čuvana, dok su po hodnicima patrolirali drugi karabinijeri.

Već se bio spustio mrak. U našem odjeljenju gorio je slabi žižak. Smjestili smo se kako smo mogli. Svatko je raspolagao samo prostorom što ga je odredjivalo njegovo sjedalo. Bili smo umorni i gladni, a crne misli su nas tištile. Kamo nas vode ovakvim aparatom, što namjeravaju s nama? Nismo se usudjivali ni medju sobom otvoreno razgovarati, jer smo se bojali da medju čuvarima ne bude i takvih koji razumiju hrvatski. Sjedili smo mirno i šutili.

Poslije par sati čekanja vlak je krenuo i time započme ono naše putovanje od sjevera do juga Italije, koje je trajalo šest dana i pet noći, crnih i mrklih, teških i okrutnih, punih patnja i muka, boli i nevolja.

Redare i karabinijere, koji su nas pratili i čitavo vrijeme promatrali, spopala je znatiželja i želja da doznadu nešto o nama, koje su morali, prema dobivenim nalozima, najbudnije i najstrože čuvati i paziti. Mi smo pak s naše strane takodjer želili znati, kakvi su ti naši čuvari, da li su uistinu fašistički psi ili dobroćudni, nemoćni Talijani, koji se mogu u nevolji iskoristiti. I onako, kao što se u vlaku redovito zbiva, ponudom cigarete, žigice, gutljaja rakije ili komadića čokolade,

započeo među nama dodir, koji se postepeno razvi u živ i zanimiv razgovor, da se završi voljom za izmjenično potpomaganje. Od naših pratioca, sadašnjih suputnika, smo saznali, da su uvjereni da smo vrlo teški zločinci, ili - kako su oni govorili - nihilisti i anarhisti, koji su bombama ubili mnogo njihove braće i ucivilili mnogo talijanskih obitelji. Kad smo im razjasnili ko smo i što smo i zašto nas tako gone, njihovo čuđenje je bilo neopisivo, a njihovo ponašanje prema nama se odmah promjenilo. Mi smo opet saznali od njih da nisu fašisti, da su mnogi od njih iz svog građanskog zvanja bili pozvani u policijsku službu kao vojnici, da su kod kuće ostavili ženu i djecu nezbrinutu i da primaju vrlo mizernu plaću, koju šalju porodici. Sznali smo takodjer, da nisu zadovoljni stanjem u Italiji, da mrze fašizam i da su - gladni. Od tog časa naši čuvari su postali naši gosti i naši pomagači. Mi smo ih hranili, a oni su se po stanicama mučili da nam nabave sve što se moglo nabaviti. Za ručak i večeru smo dobivali komad kruha, i komadić sira ili slanu srdelu i bili smo gladni, pa smo se sada brinuli sami za sebe i svoje čuvare. Po većini ovih čuvara mi bi bili prilično prošli, ali su se teško bojali svojih pretpostavljenih, koji su neprestano prolazili hodnicima i zabadali nos u svako odjeljenje. Naši čuvari su nam pomagali kako su mogli, ali se nikako nisu usuđivali da nam skinu lance i oslobode ruke, što smo najviše trebali i želili, jer je to bilo za njih skopčano vrlo teškim kaznama i posljedicama.

I tako smo dalje putovali, sjedeći, danju i noću neprestano, ali svaki daljni dan i svaka nova noć teško su povećavali naše muke i naše boli. Nismo mogli ni stajati, ni pružiti se, ni hodati, ni svlačiti se, ni prati se ni uopće kretati ili micati se. Medjutim je i hrane bivalo sve manje i manje. Putovali smo već zapuštenim i bijednim talijanskim krajevima, u kojima hrane i nije bilo. Društvo je medjutim bilo gladno pa se kupovalo sve što se nalazilo po tim prljavim mjestima, vrijedno i nevrijedno, svježe i staro, zdravo i pokvareno. Od ovakvog sjedenja, od ovakve hrane i uopće od ovakvog načina života bili smo sasvim iscrpljeni i počeli smo klonuti. Jedne je mučio proljev, drugima su strahovito nabrekli donji dijelovi nogu, treći su dobili groznicu, nekima su se na stražnjici pojavile rane, a mene je počela mučiti moja srčana bolest. Molio sam i kumio da mi se dignu lanci, i da mi se dozvoli da se malko pružim na ravnome, makar na tlu vagona, ali oficiri su moje molbe smješkom odbivali i tek kad sam se onesvijestio, izdan je nalog da mi se skinu negve. Poslije jednog sata opet je naredjeno, da me se stavi u lance.

NA SICILIJU

Na taj način, sjedeći u vlaku četiri dana i četiri noći prešli smo Trst, Padovu, Bolognu, Napulj i 19. studenoga stigli smo u Villa San Giovanni, sasma na jugu

poluotoka. Tu smo, i opet u lancima, i dalje sjedeći na svojim mjestima sa svim vagonima ušli u ferrobot, koji nas je prebacio do Sicilije i iskrcao u Messinu. Iz Messine naš je vlak prosljedio do Milazza na sjevernom dijelu Sicilije. Tu smo opet prosjedili cijelu noć u vlaku i tu se dogodila prva tragedija u našem društvu. Postarija uhapšenica iz okolice Zadra, duševno slomljena i fizički iscrpljena, spustila se kroz prozor zahoda na zemlju, otrčala do morske obale i skočila u valove, koji su u jutro izbacili njezinu lješinu na žalo.

Che la tua malattia e il lungo soggiorno nella casa della Via San Luca:
 rispondo ne concorrete, ne siamo di maltrattati rotte come io lo tenuto con mi:
 quando alla tua malattia - voglio sperare che nessuno la convaleranza e con
 tua vita turbato il tuo buon umore e che anche oggi la tua salute e il tuo sta-
 to il mio saranno ottimi. - Mirega e dei figli sono sperando informato da loro
 non. Che per il bene di loro, l'azienda e spirito o portarsi a Lipari? Oppure
 spero in breve tempo risuonare in modo di poter ritornare a Lipari.

Dio pisma Ive Tartaglie upućenog Ivanu Meštroviću u Zagreb 20. ožujka 1942.

U Milazzu bili su razdvojeni mladji i zdravi drugovi od starijih i bolježljivih. Prva grupa je odvedena u sudske tamnice Milazza, gdje je proboravila par dana. Druga grupa, u kojoj sam se i ja nalazio, ukrcana je na mali parobrod. Tu smo tek saznali da smo internirci na otoku Lipari u Tirenskom moru. I u ferrobotu i u ovom parobrodu ležali su svugdje naokolo vrlo brojni pojasi za spasavanje i to na način, da je putnik u svaki čas, u slučaju potrebe, mogao zgrabiti jedan. Na naše pitanje, obavijestili su nas, da je putovanje po Messinskom tjesnacu i po južnom dijelu Tirenskog mora vrlo pogibeljno jer da je izloženo posjetima podmornica. Zatražili smo stoga da nam dignu okove, kako bi se u slučaju pogibelji i mi mogli opasati pojasa za spasavanje, ali smo bili odbijeni. Pojasi su bili određeni za slobodne talijanske građane a ne za hrvatske zatočenike. Tada smo shvatili, da naši životi tamo u Italiji više nemaju nikakve vrijednosti.

NA LIPARIMA

Stojeći onako okovan na palubi, buljio sam u daljinu iz koje su jasno izbijale silhuate dalekih samotnih, rekao bih, zapuštenih i zaboravljenih otoka. Parobrod

se svi više približavao jednom od njih, pa je poslije kratkog vremena stigao do malog zaljeva, koji se otvara pred malim gradićem. Bio je to drevni grad Lipari na otoku Lipari. Iz utrobe ovog otočića dizala se mala uzvisina, na čijem platou su se isticale mrke zidine starog grada, iz koji su stršili: toranj velike starodrevne crkve, par sredovječnih palača i dvije bijele neukusne zgradurine. Lipari nema zidane luke pa su nas sa broda prevozili na otok sa malim ribarskim lađicama, naravno još uvijek okovane.

Na obali, onako okovani, svrstali smo se opet u četverorednu povorku, koja se pod jakom oružanom pratnjom uputila put grada. Prolazili smo ulicama koje su bile skoro prazne. Prolazili smo tiho i od nas skoro glasa čuti nije bilo. Umorni, blijedi, neobrijani, neispavani, bolesni i gladni, stupali smo po istrošenim i prljavim pločnicima drevnoga Liparia. Izgled grada je teško djelovao na nas. Vide se još uvijek tragovi starog blagostanja, kao dokaz da je Lipari jednom cvao i cvjetao. Lijepe stare kuće i palače sa ukusnim balkonima, pergolama i logjama većinom su prazne i zapuštene. Jedne su bez prozora, druge bez vrata, a neke bez krova. One se ruše i propadaju. Niti ko u njima stanuje, niti se za njih brine. Njihovi vlasnici, osiromašeni i izgladnjeli, iselili su pred mnogo godina u Ameriku. Prizemne prostorije, dućani i radionice većinom su prazne i zatvorene. Malo se negdje šta prodaje i radi. Ulice su zapuštene, razrovane, nečiste, prljave, pune smeća i otpadaka. Tek glavni trg pokazuje nešto života, čistoće i reda. Ima nekoliko dućana i radionica, a po njegovoj površini, položaju i izgradnji dase naslutiti, da se tu jednom razvijao veseli i bogati građanski život Liparesa, tih susjeda Afrike, koji su i po svome tipu pravi - Afrikanci. Taj trg je danas pust.

Naša povorka je prolazila kroz ulice i pomalo se penjala prema bedemima starog grada. Povorka je sličila pogrebnoj pratnji. Stvarno je to i bio pogreb naše - slobode. Rijetki prolaznici su nekako tužnim licem promatrali našu povorku.

U LOGORU

Na malom brežuljčiću dižu se stari bedemi, kojima je opasan čitav plato, što se na njemu pružio. Ispod tih zidina starinski, vlažni i po pljesni zaudarajući rov vodi u stari grad, koji se prije dizao na platou. Danas je on pretvoren u prosti logor interniraca, koji obuhvaća površinu od 6000 m². Logor se sastoji od dvije nove zgrade, koje je fašistička Italija sagradila za svoje protivnike i neprijatelje. Svaka od ovih zgrada ima prizemlje i jedan kat s po četiri velike dvorane. U svakoj dvorani poredano je 35 željeznih kreveta sa slamaricom. Svaka dvorana je spojena s malim kabinetom, u kojemu se nalaze tri umivaonika i tri turska otvorena zahoda, koji često ostaju bez vode pa okužuju spavaonice. Osim ove

dvije zgrade uprava iskorišćuje još nekoliko starih zgrada za smještaj interniraca, za urede, magaze, kuhinje, malu bolnicu i ostale potrebe. Iza ovih zgrada tridesetak metara nad morem proteže se mali vrt s nekoliko stabala i par malih aleja a u njegovom nastavku mala livada. I zbilja, da nije bilo tog vrta sa svojim vidikom na otvoreno more i na brdo Sicilije, sa svojim zelenilom, suncem, morskim zrakom, ugodnim povjetarcem i malim pticama - sva naša družina bi bila teško stradala. Nas je održala u životu priroda a ne fašistička Italija. Kad je naša povorka stigla u logor izdat je nalog da nam se napokon poslije šest dana i pet noći dignu okovi. Odmah smo podvrgnuti ličnom pregledu, pa nam je oduzeto sve što je bilo oštro i šiljasto i sav novac. Nakon toga svakomu je dodijeljen njegov ležaj i naznačen njegov broj. Od toga časa izgubili smo i ime i zvanje i postali smo broj. Ja sam dobio ležaj u spavaonici na prizemlju prve zgradurine. Skupa samnom je u toj prostoriji životarilo još 35 drugova.

U spavaonicama smo provodili dio dana, cijelu večer i naravno cijelu noć. U 6 sati na večer, nakon obavljenog proziva, stražar je zatvarao vanjskim ključem i katancem vrata spavaonice i ulazna vrata same zgrade. U zgradi samoj po noći nije bilo ni stražara ni činovnika, tako da se u slučaju potrebe vrata nisu mogla iznutra otvoriti. Tek u jutro, u 6 sati dolazio je agent i ponovno otvorio vrata. Tih 12 sati smo prema tome bili u potpunom zatvoru. U tim dvoranama smo disali, spavali, jeli, pili, čitali, pisali, učili, igrali, ležali, razgovarali, raspravljali, predavali, pušili, pljuvali, pjevali, šalili se, plakali, uzdisali i - jaukali. U njima smo se borili sa svojim mislima i brigama, ugušivali svoje osjećaje i čežnje, liječili nostalgiju i potištenost, a osobito dizali duhove i srca, da nebi klonuli pod teretom dnevnih poniženja i uvreda, ograničenja i pregaranja. U jednu riječ u tim dvoranama smo živili, ali je život u njima, u vrlo teškom i zagušljivom zraku, bio nesnosan, a za slabije i bolježljive škodljiv i bolan.

Nadglednici u pratnji agenata, većinom vrlo mladi ljudi vršili su po dvoranama svaki dan po tri proziva, koji su se uvijek pretvarali u tri teška poniženja. Svaki internirac je morao stajati u stavu mirno pred svojim krevetom, pokloniti se i pozdraviti fašističke žbire. Oni bi nas svaki put prebrojili i saopćili nam odluke i naredjenja uprave logora. Za nas se nisu brinuli niti marili, niti su pitali za naše želje i potrebe. Ako je neko od nas što molio ili tražio, dobio bi odgovor da preda pismenu molbu, na koju redovito nije primao rješenja.

Po danu, to jest za vrijeme dok su spavaonice bile otvorene, internirci su se mogli zadržavati u vrtu i na livadi, što su svi naravno iskorištavali kolikogod je to bilo moguće. Žali bože mediteranske kiše i vjetrovi često su onemogućavali boravak pod vedrim nebom. U vrtu su se internirci iz svih dvorana vidjeli, sastajali i razgovarali, tako da se koji put dobijala iluzija da je to jedan mali kutić Velog Varoša ispod Marjana. Kadikad se dobivala dozvola da se zbog kakve nabavke

ili namirenja kakve potrebe sidje u grad, naravno u časnoj pratnji agenta. U logoru smo uvijek bili čuvani i promatrani od karabinijera i agenata. Oni su sve promatrali, slušali i njuškali. Moralo se paziti što se govori, gdje se govori i komu se govori. Većinu agenata smo bili predobili za sebe i dozvoljavali su nam mnogo toga što nismo smjeli raditi, ali, naravno, vjerovati im nismo ni mogli ni htjeli, jer smo znali, da bi u slučaju nužde izdali i - Boga.

Internirci nisu imali slobodu čitanja i pisanja. Pisati se smjelo samo najužim članovima porodice, samo određeni broj pisama i propisani broj redaka. Nije se smjelo ništa pisati o zbivanjima, životu i postupku u logoru, o stvarima i događajima koji su bili nepoznati nekulturnom cenzoru i onima koje su mu mogle dati povoda sumnji, da izvjesne fraze imaju neku tendenciju, neki potajni smisao ili neko dogovoreno značenje. To je isto važno za pisma, koja su se primala. Cenzori su bili obični agenti ili karabinijeri često puta jedva pismeni a skoro uvijek nekulturni. Trebalo je pisati isključivo talijanski, jer su cenzori poznavali samo taj jezik, a u logoru od skoro 300 zatočenika ni 5% nije znalo talijanski. Hrvatska pisma bi bila upućivana na cenzuru u Rim pa bi stigla na određite poslije 3 - 4 mjeseca. Uprava logora nije htjela dobiti cenzora vješta hrvatskom jeziku, jer je otežčavanje dopisivanja internircima bilo takodjer jedno sredstvo mučenja, pronadjena od upravitelja logora Dr. Pietra Geracce. Taj fašistički gad bio je uzeo na nišan osobito mene, pa je glavu razbijao u traženju sredstava kako će me gnjaviti, mučiti, ponižavati i vrijeđati. Svaka moja pisana riječ mu je bila sumljiva, buntovna, konspiratorska. Naredio je stoga cenzorima da svu moju korespondenciju predadu njemu na nadcenzuru. I kao nadcenzor brisao je 50% sadržaja pisma, tako da se ni veći dio onoga što je ostajalo nije moglo razumjeti. Taj nečovjek je iz mojih pisama saznao da sam ostavio teško bolesnu ženu i osamdesetgodišnju nemoćnu majku, pa je razumio da za mene svako pismo iz kuće, ima veliku važnost, stoga znajući da ću se teško mučiti i patiti bez vijesti iz kuće zadržavao je moju korespondenciju za sedmice i sedmice. Pošta za internirce se dijelila svaki dan, a meni ju je predavao nakon dvije, tri i četiri sedmice. Istim zakašnjenjem su i opremljena pisma koja sam ja pisao. Knjige koje smo primali i naručivali, ako su bile pisane u talijanskom jeziku, morale su biti podvrgnute cenzuri upravnika Dr. Geracce, dok su se sva ostala djela slala na cenzuru u - Rim. Tako je taj nekulturni intelektualac poslao na cenzuru i talijansko-hrvatske i talijansko-engleske riječnike, pa čak i originalna djela Victor Hugoa. Zbog toga u logoru je i čitanje bilo mnogo otežčano. Sve je to bilo proračunato, kako bi se zatočnici i na taj način više mučili. Neka ih dosada i nerad utuče.

Najteži problem logora bio je onaj prehrane. Uprava logora se za prehranu nije brinula. Ona je pretežno plaćala dnevnu pripomoć od osam lira, pa je prepustala njima da se hrane kako mogu. Internirci su izabrali svoj prehrambeni odbor,

koji se morao brinuti za prehranu cijelog logora, davajući svakom internircu objed i večeru za - šest lira. Odbor naravno nije mogao praviti čudesa, jer niti je u mjestu bilo potrebnih namirnica, niti ih je mogao nabavljati doprinosom od šest lira, što ga je zatočenik dnevno davao, tim više što su cijene neprestano rasle. Hrana je stoga već trećeg mjeseca počela biti nemoguća i oskudna, a zatočenici su bili sve gladniji i slabiji. Sve tužbe i sve molbe upravitelju Geracceu nisu pomogle, jer što je njemu bilo stalo, da li će propasti neko della mandria croata. Da sebi bar nekako pomognemo, pobrinuli smo se da od svojih porodica dobijemo što više paketa s hranom i što više novaca, kako bi u mjestu za svoj novac mogli kupiti što se dalo još naći, bez obzira na cijene. Na žalost većina interniraca nije mogla primiti ni paketa ni novaca, jer im ni porodice nisu toga imale. Stoga oni koji su primali pomagali su svoje bližnje drugove. Medjutim taj način pomaganja je bio premalo drugarski, pa je naša dvorana udarila temelje prvom "Kolektivu" u liparskom logoru. Drugovi koji su primali pakete, stavljali su primljenu hranu na raspoloženje odboru kolektiva, koji je od nje uzimao što je želio, a drugovi koji su primali novac, bili su dužni razmjerni dio dati kolektivu. Na taj način mogla su se svake sedmice dva ili tri puta prirediti posebna, dobra, krepka i masna jela za sve drugove dvorane, od kojih bi nače velika većina bila teško stradala od gladi. Ovaj naš sistem kolektiva brzo se protegnuo i na ostale dvorane, pa je tako kolektiv zavladao logorom i spasio mnoge drugove. Kasnije kada je upravnik Geracce otkrio "kolektiv", mnogi su drugovi teško stradali. Geracce ranije nije imao pojma o organizaciji kolektivnog života u logoru, ali je bio saznao da imućniji pomažu neimućne drugove. Zločest i okrutan kakav je bio, nastojao je da i to pomaganje oteščava, jednom kad ga nije mogao zabraniti. Internirci, naime, nisu smjeli kod sebe imati novaca. Novac koji se njima oduzeo, kao i onaj koji je za njih stizao polagao se kod same uprave, koja je o njemu vodila poseban račun. Postojalo je naređenje Ministarstva, da se svakom internircu na teret njegovog računa sedmično isplati po lira 100. Sa ovim iznosom internirac je najprije namirivao svoje najpreče potrebe, a ostatkom je kupovao hranu, koja je osobito slabijim i bolježljivim bila apsolutno potrebna, jer nisu podnosili logorsku hranu. Upravnik Geracce, u želji da internircima ogorči i otešća što više boravak u logoru, i da im poveća patnje, obustavio je redovito sedmično isplaćivanje ovog neznatnog iznosa od 100 lira i odredio, da ga se isplaćuje svake treće ili četvrte sedmice. Naravno, to je za mnoge u logoru značilo gladovati. Posljedice ovog postupka brzo su se osjetile. Ali upravnik se ni tim nije zadovoljio, pa je izdao nalog da se i paketi neko vrijeme zadrže, da se sporo izdavaju, da se podvrgnu cenzuri i da se stanovita hrana ne izruči. Ove mjere upravnikove dovedoše do protesta interniraca, od kojih je Geracce dvadesetak uapsio i predao

specijalnom sudu u Rimu, koji ih je osudio na dugogodišnju robiju. Ja sam Geraceu bio izmakao, jer sam par dana prije odputovao za Split, pa je teško žalio što mi nije mogao pokazati svoju moć.

O upravniku Geracce dala bi se napisati čitava knjiga. Bilo je to golobrado momče, odgojeno od fašizma u fašizmu od najnježnije dobi. Prost i neodgojen, zločest i zloban, sumnjičav i osvetljiv, bezobrazan i podao - fašista i sadista. Bio je opijen veličinom i snagom fašizma i uvjeren da u njegovim rukama leži neograničena moć i vlast. Nas Hrvate je - od srca mrzio, a osobito je mrzio one za koje je osjećao da im nije dorastao, da ga ne cijene, da ga ismjevavaju, da izigravaju njegove odredbe, da ga omalovažavaju i - preziru. Ove i ovakve bi on najradije bio dao povješati, ali to nije mogao, pa je veći dio dana muku mučio da izmisli sredstva i načina, kako da im poveća patnje i muke. I on se nije stidio, da izda naredbu, da se internircima zabrani užitak od četvrt litre vina na dan, kupovanje ekstra hrane, polazak u grad, izlaz u logorski vrt, ili da im se odredi sobni zatvor ili baci u logorski zatvor. U ovakvim kaznama i ostetama on je uživao.

Život u Liparima na taj način postajao je od dana do dana sve teži i teži. Tijelo je sve više slabilo i malaksalo. Mene je moja srčana bolest počela sve češće i teže mučiti. Liječnik logorski, čijeg se imena više ne sjećam, priznajući moje teško stanje, žalio je da ne može učiniti ono što mu savjest nalaže. Zatražio sam stoga od Ministarstva u Rimu da me upute na specialistički pregled i onda ili otpuste ili premjeste u koji sanatorij. Poslije tri mjeseca dobila je uprava logora nalog da me dade liječnički pregledati i nalaz dostaviti Ministarstvu. Na temelju liječničkog nalaza stiglo je koncem travnja naredjenje da me se otpusti iz logora i pošalje u Split. Komesar Geracce je bio bijesan, ali me tada nije mogao zadržati, dočim bi to bio mogao osam dana kasnije, kada je pronašao zapisnike o organiziranju kolektiva i doznao za izvjesne moje govore i predavanja u dvorani. To je bio dokaz, da smo u dvorani imali - Geracceovog doušnika!

POVRATAK KUĆI

Istim putem kojim sam pošao, vratio sam se u Split, ali ne u - okovima.

U Splitu sam se morao prijaviti komesaru Morelliu, koji me primio u prisutnosti svjedoka i održao mi dugi govor, ističući velikodušnost Italije koja me je, uvažavajući moje teško srčano stanje - pustila iz logora, i ako zna da sam njezin neprijatelj koji je čak kao načelnik Splita bio zabranio talijanske nadpise na groblju, a kao ban vijanje talijanske zastave u Dalmaciji. Izrazio je nadu, da ću se pokoriti novom stanju i priznati novu vlast i u interesu moje[mu], grada i naroda suradjivati s talijanskim vlastima, osobito sa gospodinom prefektom Zerbinom, koji tu suradnju želi i čeka, te se nada da ću ga u tu svrhu već sutra posjetiti.

Odgovorio sam Morelliu, da sam uvijek po savjesti radio samo svoju dužnost i da se za sada ne namjeravam baviti javnim poslovima. Upozorio me je, da pazim što radim i time smo se rastali.

Za sve materijalne štete, koje sam pretrpio zbog šestomjesečnog nerada i izbjivanja iz Splita, zbog pogoršalog zdravstvenog stanja, zbog fizičkih bolova i teških duševnih patnja, poniženja i uvreda tražit ću od kraljevine Italije svojedobno odštetu. Ovdje međjutim ističem, da Italija mora ne meni ni pojedincu, već čitavom našem narodu dati naknadu za sve zlo i sve štete koje mu je nanijela za vrijeme okupacije. Ta naknada i zadovoljenje treba da sastoji u tome da joj se onemogući da ikada više ma i samo za jedan dan, ma bilo i sa samim jednim našim čovjekom, ma bilo gdje na našem etničkom teritoriju postupa na način na koji je postupala s nama i sa ostalim Hrvatima i Slovencima, čiju zemlju je bila sebi prisajedinila. Taj postupak je diskvalificirao Italiju da zadrži ma i jedan pedalj naše zemlje, ma i jednu jedinicu našeg naroda. Ona toga nije ni dostojna ni sposobna.

*Dr. Ivo Tartaglia pok. Mihovila
Split, 17/I 45.*

Napomena priređivača

U skupini Splitskana koju su Talijani početkom studenoga 1941. uhitili nalazio se i dr. Ivo Tartaglia, nekadašnji gradonačelnik Splita i prvi ban Primorske banovine.¹⁾ Uhićenje ga nije iznenadilo jer je bilo naznaka da takvo što Talijani spremaju.²⁾ Svoje osjećaje protiv nastojanja Italije da prisvoji Dalmaciju nije nikada tajio, već ih je naprotiv javno iskazivao. Ipak, nitko nije očekivao ono što je slijedilo nakon uhićenja.

Tartagliu su ovi događaji podsjećali na zbivanja početkom Prvoga svjetskog rata kada su njega i brata mu Oskara austrougarske vlasti uhitile, brodom prebacile u Rijeku, potom vlakom u mariborsku tamnicu, a nakon nekog vremena konfirale ga u Austriju. Razlike je svakako bilo: onda je bio mlad, s osjećajem da je čitav život pred njim, spreman žrtvovati se za ideale, a godine 1941., s navršenom 61 godinom života, bio je na pragu starosti, teški srčani bolesnik, zabrinut za ozbiljno bolesnu ženu i staricu majku. Njegovi životni stavovi ostali su isti, tj. u središtu njegova djelovanja bila je dobrobit Hrvatske i napredak Dalmacije.

Na žalost, nije to bilo ni posljednje njegovo uhićenje. Ono najteže ga je još čekalo, i to u slobodi, nakon završenog rata. Prosinačke večeri 1947, i opet u sumrak, pokucali su na njegova vrata s nalogom za pretragu stana i hapšenje. Čista savjest ulijevala mu je snagu. Nije mogao predvidjeti dugotrajno ispitivanje-saslušavanje, samovanje za vrijeme istražnog postupka i suđenja. Teško ga je pogađala neravnomjerna borba, nemogućnost dokazivanja svoje nevinosti, bespomoćnost,

presuda i lomljenje ljudskog dostojanstva; na posljednjem su ga prebacivanju iz Šibenika u lepoglavsku kaznionicu i prokušane metode prema “osobitim” kažnjenicima dovele do same smrti.

Prava je sreća da se sačuvao i pronašao Tartaglin rukopis s opisom puta i stradanja naših ljudi u Liparima. Od ranih dana Tartaglia je s lakoćom pisao; ostavio je veći broj objavljenih članaka, predgovora, osvrta i kritika. I prije donesene i izrečene presude sva njegova imovina iz stana-galerije je raznesena i tako nestaje traga njegovim rukopisima, kojih je sigurno bilo.

Prateći sudbinu knjiga iz njegove pozamašne knjižnice,³⁾ Neda Anzulović, knjižničarka, predana i uporna osoba, u podrumu je Sveučilišne knjižnice u Splitu, među rukopisnom zbirkom i rijetkim knjigama zamijetila dvadesetak ispisanih listova i prepoznala rukopis Ive Tartaglie.⁴⁾

Zahvaljujući njezinu požrtvovnom trudu, u mogućnosti smo neposredno iz dana u dan pratiti tragediju naših sugrađana odvedenih i zatočenih na Liparima početkom Drugoga svjetskog rata.

BILJEŠKE

- 1) O dr. Ivi Tartagli vidi: Norka Machiedo Mladinić (dalje NMM), “Životni put dr. Ive Tartaglie”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1993. br. 26. (281-288). Isto, “Izgradnja Splita u desetgodišnjem periodu (1918.-1928.)”, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1992. br. 2. (115-124). Ista, “Tragom najveće predratne privatne zbirke umjetnina u Dalmaciji”, *Kulturna baština*, Split, 1988. br. 18. (115-120). Ista, “Dr. Ivo Tartaglia, splitski mecena”, *Mogućnosti*, Split, 1996. br. 10-12. (283-293).
- 2) Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude...*, Zagreb, 1969, str. 276.
- 3) Neda Anzulović, “Zbirka Tartaglia u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu”... *Glasnik Društva bibliotekara*, Split, 1996, br. 4, str. 52.
- 4) Sveučilišna knjižnica - Split, ostavština dr. I. Tartaglia, omot br. 17 (književni autografi).

* N. M. M., koja je priredila rukopis, unijela je podnaslove kojih nema u originalu zbog bolje preglednosti teksta.

Norka Machiedo Mladinić